

КРАВЧУК В. М.,кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії та історії держави і права
(Східноєвропейський національний
університет імені Лесі Українки)

УДК 34.08.001.73:34(09)(470+571)

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СТАТУСУ СУДДІВ
ЗА СУДОВОЮ РЕФОРМОЮ 1864 РОКУ**

Стаття присвячена аналізу конституційно-правових основ статусу суддів за судовою реформою 1864 року; визначено фактори, що впливали на їх формування. Досліджено динаміку окремих елементів статусу суддів за судовою реформою 1864 року.

Ключові слова: правовий статус, правовий статус судді, правосуддя, суддя, судова реформа, судова система.

Статья посвящена анализу конституционно-правовых основ статуса судей в рамках судебной реформы 1864 года; определены факторы, повлиявшие на их формирование. Исследована динамика отдельных элементов статуса судей за судебной реформой 1864 года.

Ключевые слова: правовой статус, правовой статус судьи, правосудие, судья, судебная реформа, судебная система.

The article is sanctified to the analysis of constitutionally-legal bases of status of judges after judicial reform of 1864; there are certain factors that influenced on their forming. There is investigation of dynamics of separate elements of status of judges after judicial reform of 1864.

Key words: legal status, legal status of judge, justice, judge, judicial reform, judicial system.

Вступ. У сучасних умовах конституційної та судової реформ актуальним питанням залишається пошук новітніх шляхів удосконалення конституційних основ правового статусу суддів. Успішному пошуку таких шляхів може сприяти звернення до історичного досвіду правового регулювання статусу суддів, що, зокрема, було здійснене в ході судової реформи 1864 року.

Над вивченням проблеми, пов'язаної з дослідженням статусу суддів, у рамках історії держави і права працювали та продовжують працювати такі вітчизняні вчені, як І. Безклубий, І. Бойко, В. Гончаренко, А. Долженко, В. Іванов, С. Ковальова, О. Копиленко, Ф. Леонтович, О. Мироненко, П. Музиченко, В. Прилуцький, А. Рогожин, О. Румянцев, М. Страхов, Б. Тищик, І. Усенко, А. Чайковський, В. Чехович, О. Шевченко й інші.

Ученими досліджено інститут правового статусу суддів у контексті їх організаційно-правового функціонування та процесуальної діяльності. Значно менше уваги приділено дослідженню конституційних основ правового статусу суддів, в тому числі в контексті судової реформи 1864 року, або ж ця проблема висвітлювалась із погляду традиційного аналізу його структурних елементів.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення конституційних основ правового статусу суддів через характеристику його основних структурних елементів за результатами судової реформи 1864 року.

Результати дослідження. Нормативний зміст судової реформи 1864 року був закріплений у судових статутах (Заснування судових установлень, Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, які накладали мирові судді) [1]. Для дослідження особливе значення має Заснування судових установлень (далі – Заснування).

Заснування запровадило систему незалежних судів, у яких засідали професійно підготовлені судді. Суди було відокремлено від адміністрації; згідно із судовими статутами, утворено загальний і формально рівний для всіх суд: суд мирової юстиції (мировий суддя – повітовий з'їзд мирових суддів – сенат) і загальні суди (окружні суди – судові палати – сенат). В окружних судах для розгляду більшості кримінальних справ запроваджено інститут присяжних засідателів [2, с. 702].

Заснування передбачало утворення мирових округів, у яких правосуддя здійснювали дільничні мирові судді (ст. 15) в почесні мирові судді (ст. 16). Відповідно до ст. 19 Заснування, мировими судьями могли бути обрані «ті з місцевих жителів, які 1) мають не менше ніж 25 років від роду; 2) отримали освіту у вищих або середніх навчальних закладах, або витримали відповідний іспит, або прослужили не менше ніж три роки на таких посадах, де можна було набути практичного досвіду для провадження судових справ; 3) вони самі або їхні батьки чи жінки володіли хоча б і в різних місцях або простором землі вдвічі проти того, котре визначене для безпосередньої участі в обранні гласних у земські повітові збори; або іншим нерухомим майном ціною не нижче ніж п'ятнадцять тисяч рублів, а в містах нерухомою власністю, оціненою для стягнення податку: в столицях не менше ніж шість тисяч, в інших же містах не менше ніж три тисячі рублів» [1, с. 37].

Отже, важливим досягненням була спроба законодавчо врегулювати порядок формування суддівського корпусу. Судді вже не тільки призначалися, як було раніше, а й обиралися. Виборність суддів одержала відносно широке розповсюдження на місцевому рівні (в містах і повітах) щодо мирових суддів і з'їзду мирових суддів. Обрання мирових суддів належало до компетенції органів місцевого самоврядування – земських зборів і міських дум. Судді ж окружних судів і судових палат призначалися згідно з установленою процедурою. Крім того, виборність суддів підтримувалась багатьма дослідниками судової реформи того часу. Зокрема, В. Случевський виділяв чотири способи вступу на посаду судді: 1) обрання особи суспільством або його представниками; 2) обрання особи тією судовою установою, в якій з'явилась судова вакансія; 3) призначення владою уряду, 4) призначення особи шляхом жеребу з числа осіб, які відповідають законним вимогам призначення, і наголошував, що всі інші системи складаються з комбінацій цих варіантів [3, с. 127]. Виборність і призначувальність суддів як дві основні форми вступу на судову службу підтримували С. Вікторовський [4, с. 103], Д. Тальберг [5, с. 166], І. Фойницький [6, с. 210] та інші.

Сучасні дослідники інституту формування суддівського корпусу також підкреслюють важливість і актуальність судової реформи 1864 року для порядку обрання та призначення суддів на посади й у наш час, особливо сьогодні, під час проведення конституційних змін у частині правосуддя. Так, С. Прилуцький у дисертаційній роботі, аналізуючи розвиток правової думки та законодавства щодо формування корпусу суддів на території України в XIX–XX століттях, доходить висновку, що важливі сьогодні інститути формування корпусу суддів були розроблені та детально досліджені саме в ті часи. На його думку, історично складалось так, що засадам призначення суддів була притаманна їх незмінюваність на посаді, виборне ж начало передбачало обмеження перебування суддів на посаді певним строком із правом народу їх переобирати. Тому саме принцип незмінюваності й протилежний йому принцип змінюваності суддів стали визначальними під час запровадження тієї чи іншої моделі формування корпусу суддів [7, с. 23].

С. Обрусна, досліджуючи це питання, абсолютно слушно пропонує формування суддівського корпусу в період реформи 1864 року розглядати як у широкому, так і вузькому значеннях. У вузькому значенні – це упорядкований процес кадрового забезпечення судової влади, що включав правові механізми набуття і припинення судьями повноважень. У широкому значенні – тривалий поетапний процес, пов'язаний із аналізом ситуації щодо формування

суддівського корпусу в дореформений період, усвідомленням необхідності змін як урядовими, так і широкими суспільними колами, розробкою проєктів і теоретичних положень, їх обговоренням, виробленням нормативних положень, що відображено в Судових статутах 1864 року, та подальшим моніторингом щодо їх упровадження в життя [8, с. 157–158].

У Заснуванні актуалізується 1 питання належної підготовки кандидатів на суддівські посади, зокрема наголошувалося на необхідності підвищення не лише їх теоретичної (вища та середня освіта), а й практичної підготовки з метою поповнення суддівського корпусу кваліфікованими суддями. Як бачимо, у Заснуванні не вказується щодо наявності в мирового судді спеціальної юридичної освіти, навпаки, зазначається, що йому достатньо здорового глузду, життєвого досвіду й чесності. Таку ситуацію піддавав критиці вже згадуваний нами дослідник того часу А. Головачов, наголошуючи на тому, що «в питаннях підсудності, апеляції, касації, не маючи юридичної освіти, розібратись досить важко, та й розгляд будь-якої справи за наявності спеціальної освіти є ґрунтовнішим» [9, с. 327].

Установлення майнового цензу для мирових суддів укладачі Заснування пояснювали передусім тим, що мировий суддя за характером своєї діяльності повинен мати матеріальну незалежність. При цьому вказувалося, що матеріальна незалежність «особливо необхідна, оскільки 1) дільничним мировим суддям передбачається призначити оклад утримання набагато менший, ніж коронним суддям, а почесні мирові судді будуть служити абсолютно безоплатно; 2) коронним суддям присвоюється право незмінюваності, а мирові судді повинні будуть піддаватися періодичному перебалотуванню; 3) при одноосібному характері своєї посади, при безлічі найрізноманітніших занять, при безлічі осіб, з котрими мировий суддя повинен буде входити в безперестанні зносини, йому надзвичайно важко буде встояти проти різного роду впливів чи навіть спокус, якщо він за матеріальним своїм становищем буде знаходитися у стані, близькому до нестатку» [1, с. 38].

Варто зауважити, що таке обґрунтування майнових цензів не завжди знаходило підтримку в тогочасних дослідників. Так, К. Анциферов пропонував «зменшити й упорядкувати майновий ценз» [10, с. 313–315], а О. Головачов уважав за необхідне взагалі скасувати майновий ценз, оскільки він «лише паралізує виборне начало й усуває від виборів здатних і гідних людей» [9, с. 336].

Ще одним позитивним моментом Заснування було встановлення обмежень щодо перебування на службі мирового судді. Так, відповідно до ст. 21, передбачалось: «Мировими суддями не можуть бути 1) ті, хто знаходиться під слідством або судом за злочини чи проступки або піддані судовим вироком за протизаконні діяння ув'язненню в тюрмі чи іншому, більш суворому, покаранню, і ті, які були під судом за злочини чи проступки, що тягли за собою такі покарання, не виправдані судовими вироками; 2) виведені зі служби по суду, або з духовного відомства за вади, або з середовища спільнот і дворянських зборів по вироках тих станів, до яких вони належать; 3) оголошені неспроможними боржниками; 4) ті, хто перебуває під опікою за марнотратство» [1, с. 46]. Стаття 22 Заснування встановлювала обмеження щодо неможливості священно- і церковнослужителям приймати на себе звання ні почесних, ні дільничних мирових суддів.

У главі 6 Заснування, яка мала назву «Про відносини, права і відповідальність мирових суддів», установлювалися права та обов'язки мирових суддів, гарантії їхньої діяльності і їхня відповідальність. Так, відповідно до ст. 64, безпосередній нагляд за мировими суддями належав з'їзду мирових суддів в округах, а вищий нагляд (як за всіма мировими суддями, так і за їхніми з'їздами) зосереджувався в касаційних департаментах сенату або в особі міністра юстиції [1, с. 71].

Ст. 66 Заснування закріплювала, що у провадженні й вирішенні справ, які належать мировим суддям, і у виконанні інших покладених на них обов'язків усі мирові судді, як почесні, так і дільничні, діють на одних і тих самих правах і користуються однаковою владою [1, с. 72]. Крім того, всі мирові судді зрівнювались у своїх правах із членами окружних судів і судових палат (ст. 71).

Права мирових суддів: у разі порушення правил судочинства застосовувати до винних спочатку нагадування, а повторно й застосовувати грошові стягнення й навіть видалення не-

покірних із присутствія (ст. 67); право здійснювати відносини як між собою, так і з іншими посадовими особами безпосередньо (ст. 69); право на відпустку (ст. 73).

Обов'язки мирових суддів: здійснювати правосуддя лише в межах мирової ділянки або мирового округу (ст. 65); щорічно складати за встановленою формою звіти про рух їхніх справ за минулий рік (ст. 75).

Заснуванням установлювались вичерпні підстави дострокового припинення суддівських повноважень. Зокрема, суддя міг бути звільнений із служби: 1) якщо протягом місяця після призначення на посаду не з'являвся без поважних причин на службу (ст. 228); 2) якщо протягом одного року тяжка хвороба перешкождала судді з'являтися на службу (ст. 229); 3) якщо за злочин чи проступок, що не стосується служби, він у кримінальному порядку піддавався якому-небудь стягненню чи покаранню (ст. 295); 4) якщо піддавався особистому затриманню за борги чи був оголошений у встановленому порядку неспроможним боржником (ст. 296).

Вагомим досягненням судової реформи 1864 року, зокрема Заснування судових установлень, була спроба встановити гарантії незалежності суддів.

Як важлива гарантія незалежності суддів розглядалася їх незмінюваність [11, с. 49]. Тимчасове відсторонення судді від посади допускалося тільки в разі віддання його до суду, а остаточне звільнення з посади можливе було не інакше як за вироком суду. Заборонялось як звільнення, так і переведення судді з одного місця в інше без його згоди. Важливою гарантією суддівської діяльності розглядалась колегіальність під час судового розгляду справ, хоча під час розгляду менш важливих справ більш доцільним уважався одноосібний розгляд справи [12, с. 18–19].

Важливим чинником незалежності суддів уважалася система стимулів, зокрема підвищення та нагороди. Відомий дослідник Є. Васьковський стосовно цього зазначав, що «надія одержати краще місце або прибавку до утримання може справляти на суддю не менш сильний вплив, ніж страх позбутися місця». Розмір винагороди суддям залежав від тривалості перебування їх на посаді, а не від обійманої посади [13, с. 31–32].

Крім того, за судовою реформою 1864 року передбачалась участь у розгляді кримінальних справ поряд із суддями присяжних засідателів. За законом, присяжним засідателем міг бути місцевий обиватель, російський підданий, віком від 25 до 70 років, який проживав у цьому повіті до 2 років. До участі в складі присяжних засідателів не допускалися ті, хто перебували під слідством, засуджені, неспроможні боржники, німі, сліпі, глухі, божевільні, а також особи, які не володіли російською мовою [14, с. 450]. У Заснуваннях передбачалось, що судді, які винесли неправильне рішення, відповідають за спричинену цим шкоду, лише якщо вони діяли з умислом або явною халатністю. Однак, як відзначають дослідники юридичної відповідальності суддів, «до майнової відповідальності не можна було притягнути суддю через його позицію у справі, власну думку, яку він добросовісно й неупереджено висловив, хоча б вона й не була суворо правильною» [15, с. 984–985]. Загалом же «закріплений у результаті судової реформи порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності, – пише К. Анциферов, – спрямовувався на створення ефективного й доступного механізму відправлення правосуддя» [16, с. 57–59].

Отже, аналізуючи положення Заснування судових установлень і коментарі сучасників судової реформи 1864 року, можна зробити висновок про кардинальну зміну моделі правового статусу суддів порівняно з попередніми періодами. Проте як і сама судова реформа, так і діяльність суддів зазнали контрреформаторських заходів. Уже 20 травня 1885 року (порівняно через невеликий проміжок часу) було прийнято зміни до Заснування судових установлень, якими істотно звужувався правовий статус суддів, оскільки значні права щодо дисциплінарного нагляду за суддями одержав міністр юстиції, відповідно до Закону від 12 липня 1889 року, він став керувати судами в містах і міськими суддями [17, с. 343–344]. Також у 1885 році для розгляду справ «про упушення» та «про аморальні проступки» суддів було утворено в складі Сенату Вищий дисциплінарний суд. Як зазначає Н. Єрошкін, з утворенням цього органу уряд одержав можливість в обхід принципу «незмінюваності суддів» усувати неугодних суддів [18, с. 205].

Окремі дослідники відзначали, що прийняті закони обмежували незалежність суддів і самостійність судів, підривали виключне право судів щодо здійснення правосуддя [17, с. 337–344], а шлях, яким пішов законодавець, визначали як такий, що повністю суперечив інтересам судової реформи 1864 року [19, с. 164].

У 1900 році робочою групою в складі А. Коні, С. Манухіна, Н. Мясоєдова, В. Случевського, В. Тізенгаузена, Н. Шрейнера та інших було розроблено проект нової редакції Заснування судових установ, який поміж зазначених вище підстав додатково передбачав можливість звільнення судді за таких умов: 1) він учинив чи допустив такі службові упущення, які хоча й не тягнуть його усунення від судової посади, але за своїм значенням чи кількістю свідчать про невідповідність такого судді обійманій ним посаді; 2) він дозволив собі поза службою такі аморальні чи нерозсудливі вчинки, які несумісні з гідністю судового звання та, набувши розголосу, позбавляють такого суддю необхідних для цього звання довіри й поваги; 3) своїми вчинками на місці служби поставив себе в таке становище, яке дає підстави сумніватись у його спокійному й неупередженому виконанні обов'язків, при цьому відмовляючись від запропонованого переведення в іншу місцевість на рівну посаду; 4) він у зв'язку з пристарілим одряхлінням і тяжкими й постійними хворобами втратив здібність до правильного виконання покладених на нього обов'язків [20].

Висновки. Отже, у формуванні конституційних основ правового статусу суддів судова реформа 1864 року відіграла важливу роль. У ході її реалізації було закріплено й розвинено такі елементи правового статусу суддів: вимоги, які висуваються до суддів; порядок обрання (призначення) на посаду судді; повноваження суддів; права й обов'язки суддів; гарантії незалежності суддів; припинення повноважень і звільнення з посади судді; підстави та порядок притягнення суддів до юридичної відповідальності; заходи державного захисту суддів.

Досвід судової реформи 1864 року сприяє дослідженню й урахуванню позитивних і негативних аспектів формування елементів інституту конституційних основ правового статусу суддів.

Список використаних джерел:

1. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. – 2-е доп. изд. – СПб. : Тип. 2 Отд. собств. Е. И. В. канцелярии, 1867. – Ч. 3. – 1867. – 620 с.
2. Чехович В.А. Судова реформа 1864 року / В.А. Чехович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / гол. редкол. Ю.С. Шемшученка. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 5 : П – С. – 2003. – С. 702.
3. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса. Судопроизводство – Судопроизводство / В. Случевский. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. – 686 с.
4. Викторский С.И. Русский уголовный процесс / С.И. Викторский. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Тип. Императорского Моск. ун-та, 1912. – 439 с.
5. Тальберг Д.Г. Русское уголовное судопроизводство : [пособие к лекциям] / Д. Г. Тальберг. – К. : Т-во печ. дела и торг. И.Н. Кушнарв и Ко в Москве. Киевское отделение, 1889. – Т. 1. – 1889. – 328 с.
6. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства / І.Я. Фойницький. – СПб : АЛЬФА, 1996. – Т. 1. – 1996. – 552 с.
7. Прилуцький С.В. Формування корпусу професійних суддів України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / С.В. Прилуцький. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 223 с.
8. Обрусна С.Ю. Формування корпусу суддів за судовою реформою 1864 року / С.Ю. Обрусна // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 4. – С. 148–159.
9. Головачев А.А. Десять лет реформ (1861–1871) / А.А. Головачев. – СПб. : Типография Ф.С. Сушинского, 1872. – 400 с.
10. Анцыферов К.Д. К вопросу о реформе нашего мирового суда / К.Д. Анцыферов // Сборник статей и заметок по уголовному праву и судопроизводству. – СПб. : Гос. типография, 1898. – С. 281–332.

11. Возвращение к истокам права: судебные уставы. О статусе судей // Законность. – 1994. – № 6. – С. 49.
12. Зайцев Л.М. Независимость суда / Л.М. Зайцев. – СПб. : Типолитограф. Т-ва «Владимир Чичерин», 1912. – 21 с.
13. Васьковский Е.В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васьковский. – М. : Изд. Братьев Башмаковых, 1917. – 571 с.
14. Постовский К. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе / К. Постовский // Юридический вестник. – 1880. – № 3. – С. 530–531.
15. Пржевальский В. Еще к вопросу о дисциплинарной и уголовной ответственности судей / В. Пржевальский // Юридический вестник. – 1880. – № 3. – С. 984–985.
16. Анцыферов К. К вопросу о привилегированной подсудности дел о служебных преступлениях по нашему уставу уголовного судопроизводства / К. Анцыферов // Криминалист. – 1882. – № 9. – С. 57–59.
17. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России / Б.В. Виленский. – Саратов : Приволжское книжное изд-во, 1969. – 400 с.
18. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России : [учебник для студентов высших учебных заведений по специальности «Историко-архивоведение»] / Н.П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 1983. – 352 с.
19. Фельдштейн Г.С. Лекции по уголовному судопроизводству / Г.С. Фельдштейн. – М. : Типо-лит. В. Рихтера, 1915. – 433 с.
20. Проект новой редакции учреждения судебных установлений. – СПб. : Сенатская типография, 1900. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ibook-edu.ru/books/36759/read#page3>.

